

УДК 332:528

Сергушкін Д. Ю., аспірант (Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне)

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВИХ АГЛОМЕРАЦІЙ В УКРАЇНІ

Стаття формує базові принципи територіальної організації продуктивних сил в промислових агломераціях на основі аналізу досягнень вітчизняних та зарубіжних вчених.

Статья формирует базовые принципы территориальной организации производительных сил в промышленных агломерациях на основе анализа достижений отечественных и зарубежных ученых.

The article forms the basic principles of territorial organization of the productive forces in industrial agglomerations based on an analysis of achievements of domestic and foreign scientists.

Ключові слова: промислова агломерація, територіальна організація, продуктивні сили.

Вступ. Існуюча система територіальної організації промисловості в Україні, яка була сформована ще в радянські часи, сьогодні, на жаль, не відповідає умовам існування ринкового середовища.

Такі форми територіального зосередження виробництва, як промислово-агломераційні утворення існують за зовсім іншими законами, в основу яких покладений принцип комерційного прибутку. До основних факторів формування такого прибутку слід віднести земельну ренту, інноваційні та інвестиційні ресурси, промислово-виробничий персонал, комунікації та інформаційне забезпечення.

В результаті ігнорування сучасних ринкових механізмів економічна ефективність виробничої функції промислових агломерацій залишається невисокою, а продукція – здебільшого неконкурентоспроможною на міжнародних ринках. Так, потужний промисловий комплекс України, в якому зосереджено 1/3 основних фондів та більше 35% зайнятого населення не використовує потужностей власного потенціалу. Саме тому, формування нових теоретичних засад прогнозованого розвитку промислово-агломераційних утворень України в ринкових умовах набуває в наш час особливої актуальності.

Формування цілей статті. Постановка завдання. Недосконале комплексне прогнозування розвитку територій агломераційних утворень призводить до виникнення несприятливих умов для функціонування міста та периферії. Си-

туацію ускладнює кризове економічне положення в країні, з огляду на нестачу ресурсів розвитку промисловості, нестабільність політичної ситуації та недосконалість законодавчої бази. Як наслідок, розвиток промислового виробництва в країні переживає складні та суперечливі процеси, які викликані нереалізованістю ринкових реформ, орієнтацією на низькоінноваційні та енергомісткі види діяльності.

Сьогодні особливої актуальності набуває проблема пошуку нових та детального вивчення існуючих принципів та закономірностей щодо територіальної організації агломераційних формувань, дотримання яких дасть можливість формувати якісні прогностичні моделі розвитку промисловості.

Дане наукове дослідження присвячене пошуку та аналізу основних закономірностей та принципів щодо територіальної організації промислових агломерацій з подальшим виділенням найбільш важливих, які відповідають сучасним цілям та завданням суспільного розвитку.

Об'єктом даного дослідження виступають промислово-агломераційні утворення України, а предметом – принципи розміщення продуктивних сил, які виявляються у відносинах між виробничою діяльністю людей і територією, на якій вони працюють.

Метою даного дослідження є аналіз робіт зарубіжних та вітчизняних вчених для формування основних принципів територіальної організації, які допоможуть найкращим чином розміщувати виробництво, найефективніше організовувати територію, проводити оптимальну регіональну політику.

З позиції сучасних підходів ефективна організація виробничих сил в просторовому відношенні передбачає територіальний розподіл праці і спеціалізації, створення структур, які б відповідали природним умовам регіону та критеріям оцінки сучасного комплексного розвитку, зменшенню витрат та збільшенню якості виробництва, інфраструктурі та регіональному ринку в цілому. А рівень віддачі регіональних ресурсів, як відомо, залежить від ефективності використання науково-технічного потенціалу, господарювання і підприємництва, від рівня активності дій з боку регіональної господарської системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням пошуку основних закономірностей формування та принципів розвитку промислових агломерацій присвячені роботи багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених, серед яких праці А.Ю. Пробст, М.М. Паламарчука, Л.Н. Корецького, А.Т. Хрущова, С.І. Іщука, В.І. Захарченка (розкрито систему загальних закономірностей формування локальних територіально-виробничих комплексів).

У роботах Б.М. Данилишина, М.Т. Агафонова, М.В. Удальцова, А.І. Доценко, А.В. Степаненко, Г.П. Підгрушної висвітлені економічні закономірності формування промислових агломерацій.

Серед зарубіжних авторів до теми закономірностей формування і принципів розвитку промислових агломерацій зверталися А. Вебер, У. Айзарт,

М. Фуджита і Ж.-Ф. Тисі, Д. Старретт, Н. Калдор, А. Маршалл, К. Матсіяма, Р. Холл, С. Джонс, Е. Міль та інші. Однак комплексний аналіз закономірностей формування та принципів розвитку промислових агломерацій ще не проводився.

Серед науковців, які досліджували процеси концентрації та агломерації (Відаль де ла Блаш, Олін, Хотеллінг, Хікс та ін.), безумовно, заслуговує особливої уваги теорія Альфреда Маршалла (А. Marshall) про зовнішні фактори розвитку індустріальних скупчень [3].

Пошуки та визначення закономірностей розміщення продуктивних сил вітчизняними та зарубіжними вченими велися впродовж тисячоліть і не припиняються сьогодні, бо кожна закономірність має суб'єктивне значення, а принципи – це поняття об'єктивне, але не можна сказати, що принципи незмінні. Звісно, вони змінюються залежно від часу та цілей сучасного суспільного розвитку. Вчені давно помітили, що в розміщенні продуктивних сил існують певні просторові закономірності.

Важливий внесок в дослідження територіальної організації зробив Й. Тюнер, який в 1826 році в праці «Ізольована держава у її відношенні до сільського господарства і національної економіки» змодельовав кільцеве розташування системи сільського господарства залежно від віддаленості від центру «ізолюваної держави».

Й. Тюнер наголошував, що спеціалізація сільськогосподарського виробництва формується під впливом трьох основних чинників: вартості робочої сили, ціни землі та транспортних витрат.

Хоча багато розрахунків Й. Тюнера зараз представляються наївними, йому все ж вдалося створити абстрактну економіко-математичну модель, що характеризує в першому наближенні закономірність розміщення приміського сільськогосподарського виробництва (приміських сільськогосподарських зон) [1, С. 13].

Кажучи про просторові закономірності та принципи розміщення промисловості, корисно згадати «теорію штандортів» Альфреда Вебера, розроблену на початку ХХ ст. В своїй праці «Теорія розміщення промисловості» 1925 року, А. Вебер запропонував фактори розміщення виробництва, що визначають так званий штандорт (в перекладі з німецької «standort» означає місце розташування, розміщення) – оптимальне місце розташування підприємства. Суть даної теорії щодо розміщення підприємства або скажімо групи підприємств полягає у зосередженні їх в певних пунктах з метою економії коштів за рахунок спільного використання об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури. Вчений вважав, що головними чинниками, які впливають на розміщення промисловості є транспорт, праця та агломерація. Вчення Вебера знайшло своє відображення у формуванні теорії центральних місць в роботах В. Кристаллера та А. Льюша.

А. Леш, стоячи на протилежних позиціях і критикуючи теорію найменших витрат А. Вебера, вважав остаточною і єдиною умовою, що визначає

вибір місця для створення підприємств у країнах з ринковою економікою, можливість отримання максимального прибутку [1, С. 13]. Головна відмінність поглядів вчених полягала в тому, що А. Вебер орієнтувався на пошук місця для розміщення підприємства, де воно мало б можливість працювати з найменшими витратами, а А. Леш вважав правильною орієнтацію на місце, що забезпечує максимальний прибуток.

В. Крісталлер в парці "Центральні місця в Південній Німеччині" описав абстрактну модель розселення і поняття центральних місць. Він зробив спробу пояснити внутрішню структуру розселення, виявити закономірності упорядкування поселень. На його думку, міста як центри громадського життя і виробництва розміщуються в просторі в певній закономірності. Так, рівномірне розміщення дрібних поселень утворює трикутні ядра розселення, у зв'язку з чим виникає ієрархія поселень, в якій до більшого населеного пункту тяжіє шість менших поселень одного рангу.

Дані ідеї пошуку основних просторових закономірностей та принципів територіального розміщення продуктивних сил стали надійним фундаментом для подальших наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що фундаментом будь-якого наукового дослідження є система чітких однозначних понять і категорій. Спробуємо сформулювати основні з них.

За енциклопедичним визначенням, принципом є вихідне положення будь-якого вчення, теорії, науки, внутрішнє переконання людини, її установлений погляд на те чи інше питання [8, С. 23].

Територіальна організація продуктивних сил у сучасних умовах – це упорядкований урегульований процес розміщення продуктивних сил у межах країни та її регіонів. Вона передбачає наявність системи цілеспрямованих зв'язків та відношень між окремими видами соціально-економічної діяльності людей на певних територіях країни. Крім того, територіальна організація продуктивних сил охоплює формування галузевих, міжгалузевих комплексів та інших регіональних і локальних господарських утворень [6, С. 21-23].

Удосконалення розміщення продуктивних сил має сприяти поліпшенню соціально-економічних умов життя населення, оптимізації природокористування, вирішенню національних, політичних та інших завдань. Економічна ефективність знаходить відображення в регіональному прибутку і рентабельності територіального поєднання підприємств, у підвищенні продуктивності праці, поліпшенні якості продукції [9, С. 34-36].

На основі аналізу наукового досвіду зарубіжних та вітчизняних вчених можна виділити основні положення, які допоможуть сформувати краще уявлення про принципи, якими необхідно керуватися при територіальній організації агломераційних утворень. Серед основних:

1. При просторовому розміщенні продуктивних сил необхідно обов'язково враховувати чинник відстані з метою максимального наближен-

ня засобів виробництва до джерел сировини, палива, енергетики. Всі існуючі відстані повинні характеризуватися доступністю, що зменшую додаткові капіталовкладення. Врахування даного положення дає змогу розмістити підприємства в регіоні так, щоб скоротити надмірно далекі та нераціональні перевезення, задовольняти різноманітні потреби населення.

2. При розміщенні продуктивних сил необхідно враховувати сучасну систему розселення. Приймати рішення щодо територіальної організації таким чином, щоб у кожному регіоні створити таку структуру господарства, яка б найповніше задовольняла матеріальні та духовні потреби населення.

3. Обов'язкове забезпечення раціонального обміну енергією, інформацією між соціальними, економічними, технічними і природними складовими територіальної системи.

4. Територіальна організація повинна сприяти збереженню екологічної рівноваги, створенню сприятливого екологічного середовища для життєдіяльності населення.

5. Використання природних та інших ресурсів повинно бути раціональним. Пошук альтернативних джерел енергозабезпечення є актуальним питанням сьогодення.

6. Людині властиве прагнення до агломерації, існування якої обумовлене зосередженням в одному місці різних видів людської діяльності, що в свою чергу створює сприятливі соціально-економічні умови для існування.

Виходячи з цього заслуговують уваги деякі міркування М.В. Удальцової, яка виділяє п'ять наступних закономірностей [2]:

- 1) концентрації та централізації виробництва промислової агломерації;
- 2) плановий розвиток;
- 3) формування господарства агломерацій на базі основних економічних законів;
- 4) зростання потреб населення в агломерації;
- 5) економія часу в межах агломерації.

На думку П.В. Луцишина загальноновизнаними вважаються три закономірності:

- раціональне розміщення для економії суспільно корисних витрат;
- пропорційне розміщення для оптимізації територіальних пропорцій;
- гармонійна комплексна територіальна організація народного господарства для максимального використання місцевих ресурсів регіонів.

За своїм змістом закономірності розміщення продуктивних сил досить складні. Вони зумовлені взаємодією суспільних, соціальних, демографічних, природно-географічних та інших процесів, що відбуваються на тій чи іншій території. Закономірності розміщення продуктивних сил є модифікацією економічних законів у специфічних умовах конкретної території, які знаходять свій вияв через стійкі, повторювані взаємозв'язки економічних явищ [7, С. 67-68].

На підставі вищевикладених положень можна зробити висновок щодо розвитку і розміщення продуктивних сил виділенням принаймні п'яти законів (за М.М. Паламарчуком, Н.Д. Пістуним, О.І. Шаблієм) [1, С. 14]:

- закон пропорційного розвитку компонентів територіальних соціально-економічних систем (ТЕСС);
- закон раціоналізації територіально-економічних зв'язків (закон економіко-географічного тяжіння);
- закон територіальної концентрації продуктивних сил (закон агломерування продуктивних сил);
- закон територіальної диференціації продуктивних сил;
- закон територіального комплексування продуктивних сил.

Виходячи з теоретичного аналізу наукової літератури та закономірностей розміщення, можна виділити наступні принципи територіальної організації продуктивних сил в межах промислових агломерацій:

1. Принцип раціонального територіального розміщення. Суть даного принципу полягає в раціональному розміщенні виробництва з метою забезпечення високої функціональної ефективності народного господарства. Раціональність передбачає наближення виробництва до джерел ресурсного забезпечення, місць зосередження трудового потенціалу та споживчих ринків. Реалізація даного принципу допомагає заощаджувати витрати на транспортні перевезення і комплексно використовувати сировину базу.

2. Принцип збалансованого територіального розміщення. Даний принцип означає дотримання рівноваги між виробничими потужностями, обсягами виробництва – з одного боку, та наявністю сировинних, енергетичних, водних, земельних, трудових, фінансових ресурсів – з іншого.

За цим принципом формуються регіональні міжгалузеві баланси при територіальному плануванні або прогнозуванні. Дотримання принципу збалансованості надає регіону чи країні економічної стійкості [5, С. 53].

3. Принцип комплексного територіального розміщення. Даний принцип відповідає за створення зв'язків у системі територіальної структури з використанням існуючого ресурсного потенціалу. Територіальна організація передбачає комплексний розвиток усіх складових частин у системі виробництва. Так, реалізація даного принципу передбачає комплексне використання трудових ресурсів шляхом створення нових трудових місць для всіх верств населення, створення єдиної якісної інфраструктури, транспортного забезпечення, раціональне використання природних ресурсів.

Принцип комплексності забезпечує найвищий рівень спеціалізації району з урахуванням територіального (географічного) поділу праці. Елементи комплексу взаємодоповнюють один одного: зміна (або зникнення) одного з них впливає на стан інших і на розвиток усього комплексу [5, С. 47].

В основі територіального поділу праці лежать оптимальна спеціалізація народного господарства та ефективні внутрішньо районні та міжрайонні економічні зв'язки [4, С. 39].

4. Принцип обмеження централізму. Полягає в органічному поєднанні інтересів країни і регіонів, підприємств, населення. Держава не повинна втручатися в діяльність підприємств і місцевих органів влади. Вона може впливати за допомогою економічних важелів пільг і системи оподаткування, що стимулюють розвиток і розміщення підприємств, що відповідають інтересам країни, регіону, населеного пункту [1, С. 17].

5. Принцип збереження екологічної рівноваги. Втручання людини у природні процеси різко зростає і може спричинити зміну режиму ґрунтових і підземних вод, структури ґрунтів, інтенсифікацію ерозійних процесів, зміни в атмосфері тощо. Сучасна діяльність людини вже викликала значні видимі і приховані зміни довкілля. Саме тому даний принцип має сьогодні пріоритетне значення для суспільства. Якщо розміщення виробництва негативно впливає на екологічну ситуацію прилеглої території, то його функціонування не може визнаватися ефективним. Збереження екологічної рівноваги, створення сприятливого соціально-екологічного середовища життєдіяльності населення, відновлення цілісності природних комплексів є пріоритетними засадами реалізації даного принципу.

Висновки. Узагальнюючи вищесказане, необхідно відмітити, що пізнання й практичне використання закономірностей та принципів розміщення продуктивних сил допомагає краще розмішувати виробництво, найефективніше організувати територію, проводити якісну регіональну політику. Вважаю, що система викладених принципів має лежати в основі всіх управлінських рішень щодо прогнозованого розвитку територій промислових агломерацій.

Сьогодні пріоритетним завданням для України та її регіонів на шляху до збалансованого, ефективного, сталого розвитку залишається досягнення такого стану, коли прогнозування поступово перейде із площини наукових проєктів у площину конкретних і реальних дій на всіх рівнях управління і стане невід'ємним елементом при формуванні стратегії економічного розвитку кожного регіону.

Принципи раціональної територіальної організації промислових агломерацій всебічно враховують економічні, демографічні, соціальні та екологічні передумови і фактори з пріоритетністю соціальних та екологічних чинників. Якісна територіальна організація передбачає наближення матеріало-, енергетичних та водомістких виробництв до джерел відповідної сировини, палива і енергії, водних ресурсів.

Отже, основними принципами територіальної організації промислових агломерацій виступають: принцип раціонального територіального розміщення; принцип збалансованого територіального розміщення; принцип комплексно-

го територіального розміщення; принцип обмеження централізму; принцип збереження екологічної рівноваги.

1. Голіков А. П., Дейнека О. Г., Казакова Н. А. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика. Навчальний посібник. – Харків: ТОВ «Олант», 2002. – 320 с. **2.** Удальцова М. В. Городская агломерация как социально-экономическая система. – Томск : Издательство Томского университетата, 1985. – 200 с. **3.** Fujita M., Thisse J.-F. Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 466 p. **4.** Розміщення продуктивних сил України: підручник / за ред. проф. С. П. Качана. – К. : ВД «Юридична книга», 2001. – 552 с. **5.** Социально-экономическая география Украины / пер. с укр. под ред. О. Шабля. – Львов : Світ, 1994. – 640 с. **6.** Розміщення продуктивних сил України: підручник для студ. вищ. навч. закладів / [Михайло Пушкар, Михайло Ковгонюк, Микола Петрига та ін.; ред. Євген Качан]. – К. : Юридична книга, 2002. – 550 с. **7.** Дорогунцов С. Екологічні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України // Економіка України. – 2002. – № 10. – С. 65-70. **8.** Українська Радянська Енциклопедія. Словник: в 3-х т. / Редкол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – Т. 2. – 736 с. **9.** Іванчук Р. Формування територіально-виробничих комплексів України // Економіка України. – 1998. – № 12. – С. 34-40.

Рецензент: д.т.н., професор Черняга П. Г. (НУВГП)